

IRDA DERVISHI

**FJALORI I MANIT, VENDI I TIJ NDËR FJALORËT
E SHQIPES DHE VLERËSIMET PËR TË**

Stuart Edward Mann-i (1905-1986), një ndër filologët më të shquar i cili dha një kontribut të çmuar në fushën e gjuhësisë shqipe. Ai ka qëndruar në Shqipëri në vitet 1929-1931, ku mësoi mirë gjuhën shqipe dhe mbledhi mjaft materiale gjuhësore. Gjuha dhe letërsia shqipe kanë qenë fusha të rëndësishme të veprimtarisë së tij kërkimore gjatë gjithë jetës. Më 1948 u botua në Londër vepra e tij e rëndësishme *A historical albanian-english dictionary (Fjalor historik shqip-anglisht)*.

Studiuesja Shykrane Gërmizaj i ka kushtuar një punim monografik këtij personaliteti dhe me të drejtë ajo e ka ndarë veprimtarinë e tij shkencore në tri periudha: interesimi i autorit për gjuhët krahasimtare, qëndrimi i tij në Shqipëri dhe qëndrimi dhe puna e tij në Çekosllovaki.

Nisur nga dëshira e tij për hartimin e një fjalori komparativ me qëllim që fjalët e gjuhëve indoevropiane të ishin në një prototip të përbashkët¹, ai u has në një problematikë. Vuri re që gjuhës shqipe i mungonte një fjalor i gjuhës shqipe por edhe çdo material që do të kishte të mbledhur fondin leksikor të kësaj gjuhe. Kështu ai ndërpreu këtë projekt për të nisur një punë shumë të rëndësishme, hartimin e një fjalori të gjuhës shqipe, deri në atë kohë nuk kishte pasur një të tillë. Kështu ai erdhi në Tiranë në vitin 1929 dhe qëndroi dy vjet. U largua në vitin 1931 në Berlin.

Por dëshira e Mani për studimin e gjuhës shqipe nuk mbeti këtu. Ai hartoi edhe disa vepra të tjera me rëndësi gjuhësore për historinë e gjuhës shqipe. Kështu ai hartoi: *A short Albanian Grammar with Vocabularies and selected Pasages for Reading, London, 1932*. Gjithashtu u botua, *N and R Alternation in the Dialects of Albanian, 1938*. *The Indo-European Semi-Vowels in Albanian Language, 1941*. *The Indo-European Vowels in Albanian Language, vol. XXVI, No. 3. P. 379-388, 1950*. *Albanian Literature, London, 1955*. Dhe shumë studime të tjera të cilat arrijnë numrin gjashtëmbëdhjetë tituj, më çështje të ndryshme të gjuhës shqipe.

Mbetet për t'u parë arsyeja e referimit mjaft të pakët të disa studiuesve, dhe ato pak përmendje të emrit të tij në recensione të vëllimeve të botuara apo në shkrime të shkurtra. Kështu një vëmendje të posaçme i ka kushtuar dr. Shykrane Gërmizaj, në punim të plotë monografik për të.¹

Qasjet për Manin janë përgjithësisht pozitive, kështu do të përmendim Eqrem Çabej, Maximilian Lambertzin, A. Karjagdiu, I. Zymberi, J. Kastrati, J. Stefi, etj. Por ka edhe qëndrime të disa studiuesve të cilët nuk e mbështesin plotësisht Manin, duke mbajtur qëndrim për disa teza të tij. Të tillë janë Xh. Lloshi, M. La. Piana. Por vlen për t'u thënë që *Fjalori historik shqip-anglisht* dhe *Fjalori anglisht-shqip* si edhe *Gramatika historike e shqipes*, janë përmendur në shumë bibliografi të albanologëve shqiptarë si Çabej, Demiraj, etj.

Xhevat Lloshi mban një qëndrim kritik për Fjalorin e Manit. Ai sjell edhe një shënim të Marko La Pianës “Do të prisnim pak histori, ndonjë shënim të shkurtër për zhvillimin e fjalëve të veçanta ose të kuptimeve të tyre, të paktën që nga origjina e letërsisë shqipe të shkruar deri në ditët tona. Por asgjë të tillë”². Më tej Xh. Lloshi shkruan: “Po ta shikojmë me syrin e leksikografit, përfshirja e gjithë atij materiali në një vepër të vetme do të kërkonte një tip të caktuar fjalori: fjalorin thesaurus. Shënimi i burimit të fjalës ose të një kuptimi nuk ja ka ndryshuar këtë karakter fjalorit.”³ Pra Lloshi me të drejtë bën një konstatim i cili qëndron. Ky fjalor, pra HAED, është një fjalor me disa specifika, por nuk mund të zbehim rëndësinë që i jep leksikografisë shqiptare. Ky studiues e vlerëson këtë fakt, por sjell disa shembuj si p.sh.. akçeshë gjendet në këtë fjalor ndërsa *akçi*, mungon, ose rastet kur janë ngatërruar kuptimet në çerdhe të ndryshme. Ai citon përsëri La Pianën: “Mani ka humbur përpara këtij materiali hibrid” Por ai sugjeron një komision kompetent të vlerësojë dhe të ndreqë këtë fjalor.

Në këtë punim do të pasqyrohen si vlerësime pozitive por edhe ato vlerësime me qëndrime të rezervuara për të. Por duhet thënë se Mani me ndihmesën që i ka dhënë studimit të shqipes mund të qëndrojë pranë Meyerit (Majerit), Pedersenit, Joklit, Lambertzit (Lambercit), Hahnit (Hanit) e shumë të tjerëve.

¹ Sh. Gërmizaj, *Stuart Manni admirues i madh i shqipes dhe i shqiptarëve*, Prishtinë, 2004.

² *Studime mbi leksikun dhe formimin e fjalëve në gjuhën shqipe* II, Tiranë, 1972, f. 335.

³ Shih po aty, f. 335.

Një vlerësim tjetër pozitiv, por që kërkon një qasje të veçantë Lloshi ka përmendur për zgjedhjen e fjalëve shqipe. Ai thotë: "...zgjedhjen e fjalëve shqipe Mani e ka bërë duke u nisur nga disa parime plotësuese: ka përjashtuar sipas mundësive huazimet e ndryshme, ka pëlqyer trajtat më shqipe dhe më të vjetra. Kjo prirje është e drejtë dhe e përligjur; çështja mbetet te shkalla e zbatimit të saj. ... Fjalori i ngushtuar në këto caqe u drejtohet atëherë neologjizmave të pafat, trajtave dialektore e të traditave të ndryshme letrare, prandaj merr dhe ndonjëherë qëndrim krahinor, pak të vjetruar dhe artificial. Kjo duket në fjalë si p.sh. kushtetutë, ... dhematës..." Një qëndrim i drejtë i Lloshit, por e rëndësishme është që Mani priret më shumë drejt fjalëve shqipe sesa atyre të huazuara. Në një studim tjetër do të trajtojmë më të zgjeruar këtë çështje.⁴

Xh. Lloshi citon edhe M. Lamercin: "janë marrë në konsideratë mjaft mjetet e gjuhës së folur shqipe". Vlen për t'u theksuar se disa fjalë e marrin kuptimin apo shpjegimin të gjendura në disa shprehje frazeologjike. Ai ka dhënë këtë shembull: *sa muej ka foshnja?* Në ligjërimin bisedor do të ishte *sa t'u bë fëmija?* Sa e ke? *Sa muejsh është?*⁵

Gjithashtu Xh. Lloshi shkruan: "Nga vetë vëllimi mund të ishte bërë një zgjedhje pak e ndryshme e glosarit, p.sh. te shkronja A mund të ishin lënë fjalë të vjetruara, të rralla, tepër sociale si allodial, ... aligator, etj." Një qëndrim i drejtë i këtij studiuesi.

Por Xh. Lloshi në fund jep këtë mendim: "Fjalori anglisht-shqip i S. Manit është një hap përpara në krahasim me fjalorët e tjerë dygjuhësh të shqipes, të hartuar nga leksikografët e huaj. Ai i kapërcen ata me nocionin mbi gjuhën letrare, me horizontin më të gjerë për leksikun e shqipes, me prirjen për t'u mbështetur në burimin e saj rrënjës."⁶

Fjalori i parë shpjegues në gjuhën shqipe është "*Fjalor i Gjuhës Shqipe*", *Instituti i Shkencave, Tiranë, 1954, 648 f.*). Ndërsa *A historical albanian-english dictionary* u botua në vitin 1948. Pra më herët se sa të niste puna për hartimin dhe më pas botim e Fjalorit të vitit 1954. Nuk e dimë arsyen pse Fjalori i Manit nuk ishte në tavolinën e punës të grupit të studiuesve që u morën me hartimin e këtij fjalori, por me dëshirë dhe me një kërkesë që më lind natyrshëm, mendoj që Fjalori i Manit të merret në konsideratë për ndonjë ribotim të mëvonshëm të Fjalorit të gjuhës shqipe.

⁴ Shih *po aty*, f. 337.

⁵ *Po aty*, f. 339.

⁶ *Po aty*, f. 341.

Në parathënien e Fjalorit historik shqip-anglisht Mani thotë “Gjuha shqipe është një anëtare e veçantë dhe e pavarur e familjes së gjuhëve indoevropiane. Ai përmend Gustav Majer, për të cilin thotë se në Fjalorin e tij etimologjik, kishte zbuluar vetëm 400 fjalë me origjinë indoevropiane, ndërsa në kohën që Mani hartoi Fjalorin e tij, ky numër është pesëfishuar. Ky konkluzion na bën të mendojmë që Mani përveçse na la një pasuri të çmuar leksikografike, ka hedh dritë edhe në origjinën e gjuhës shqipe. Studiuesit e mëvonshëm duhet ta marrin në konsideratë këtë përfundim të tij.

Ky fjalor ka një strukturë të veçantë. Në të janë kombinuar disa veçori që i gjejmë në fjalorë të veçantë me specifika të veçanta. Kështu, ky fjalor është ndërtuar në një formë të tillë: në krye të çdo rreshti jepet fjala e shkruar me një bojë më të zezë për ta dalluar atë nga pjesa tjetër, e cila mund të jetë një shpjegim, përkthim, ilustrim, etj. Do të gjejmë fjalë me kuptim të mëvetësishëm por edhe fjalë të cilat janë si njësi edhe fonetiko-gramatikore edhe si njësi leksiko-semantike¹. Këtu do të gjejmë edhe mjaft fjalë të cilat autori nuk i ka përkthyer, të cilat i ka shënuar me shënimin *mng. Unknown*, d.m.th. *mungon kuptimi*, apo *prob. (probably), perh. (perhaps)* d.m.th. *ndoshta*. Për shembull:

gradë, f. ...- për me çel mëndafsh (perh.) carding-comb

lajtë, f. (perh.) fluff

meretzeven, prob. for mirë se vjen,

merinoz, m. (prob. a plant)

mëxyrë, f. (prob. err. for mynxyrë)

likostër, f. likore, f. (prob.) crust of bread

gazavaj, m. (prob.) tears of joy

lëfoshtër, f. (mng. Unknown)

Por ka edhe mjaft fjalë të cilat e marrin kuptimin brenda shprehjes:

minjollë, f. in phr: -a të rea

lakustrë, in phr: qytetërime shqiptare -

gam, in phr: i dha -

grih, e bëri - e trokë

gartë, f. in phr: erdh e madhe -

Fill pas fjalës, autori ka vendosur dhe kategorinë gramatikore, dmth: *m-male*, për gjininë mashkullore; *kyç*, m.; *labirint*, m.; *lagji*, f. *lagjin*, m. *lagjinë* (kanë, broke); *lajush*, m. (dele e zezë); *likër*, m.; *liqë*, ni, m.; *lymb*, m. (burg); *kabash uji*, m. *acar*, m. *adhrimtar*, m. *afjon*, m. *ag*, m. *agje*, sh.etj.

Fjalori i Manit, vendi i tij ndër fjalorët e shqipes dhe vlerësimet për të

Ose, *f-female*, për gjininë femërore, *litër, f.*; *lmazë, f. (diamant)*; *lojbë, f.*; *lubade, f. (jelek grash)*;

lubenicë, f. (shalqi); *kacalytë, f. (1. jele, 2. një zog)*; *kangjellar, m. etj.*

Por ka edhe një cilësim më të detajuar herë-herë duke na dhënë edhe numrin e emrit: *sing-singular*, për emra në numrin njëjës; *pl-shumës, p.sh.*: *kytare, sh. për emra në numrin shumës. Si p.sh.: lajka, sh.; lak, sh. lâmbë, f.; lâmnaje, sh. lehna, sh. baballarë, sh. dede, sh. of det, q. v. ; dedi, n. sg. def. of det; bakrra, sh. etj.*

Më tej, *adv-adverb*, për ndajfolje; *lojle, ndajf.*; *kacipup, ndajf. (hedhje, kapërcim)*; *kalmuq, ndajf. koras, ndajf. etj.*

Po kështu: *adj-adjective*, për mbiemër;

lagës, mb. maqinë lagse

lëvdat-ar, mb.

-ë, f.

-ës, mb.

-or, mb.

liri-prues, mb.

-shkelës, -shtypës, mb.

-tar, mb.

kaçál, kaçul, mb.

kaprreç, mb. guximtar

Një tjetër kategori gramatikore është: *v-verb*, për folje dhe *mp-vetvetore*;

lepur-ítet, vetv.

-laraman, m.

-ore, f.

lindem, vetv. → lind, lëj

dielli lindet

livar, fol.

-em, vetv.

-e, f.

-ë, -të, f.

lokavis, fol.

lokomend-em, vetv.

-un, mb.

lýrem, vetv.

kacarr-oj, fol.

-ohem, vetv.

kacoj, fol.

kâmb-is, fol. mbështes

-item, vetv. Përzihem

koptis, fol.

Gjithashtu, *conj-conjunction*, për lidhëzat, *mjesa, lidh.*; *mësa, lidh.*; *qyshse, lidh.*; *paçka, lidh.*; *përdikase, lidh. (sepse).*; *poqë, lidh.*; *pose, lidh.*; *paçka, lidh. etj.*

Me shkurtimin. *prep-preposition*, për parafjalë; *nan, parafj. nën*; *përball, parafj.*; *mbanë, parafj. khs. anë, mbas, mas, ënbas, parafj. khs. mbassi etj.*

Me *prn-pronoun*, për përemër e kështu me radhë për të gjitha klasat e fjalëve. Ja disa shembuj: *kush-do, sa-do, përem.*; *doca, përem.*; *dokush, përem.*; *dikafshë, përem.*; *fare,-gjâ, -gjë, përem.*; *-kush, përem.*; *shoj-shoq, -shoqit;* *përem. ndoca, përem. etj.*

Jo të gjitha emrat kanë shënime të njëjta. Pra nëse ky emër ka vetëm shënimin m – male, emri tjetër ka edhe cilësime më të përimita si: *def. of, n. sg. def. of, irreg. pl., ac. or dat: in, etj. P.sh.:*

garas, def: garazi. m. → cmir

dasma, def. of dasëm

dede, sh. of det, q. v. ; dedi, n. sg. def. of det

dorë, irreg. pl.: duer, duar

donte, impf. of due

Mbes-oj, fol. (ac. or dat: in)

Mend, m. pl: mëndë, mënt and mêt; mënt, def. mëndi

I njëjti arsyetim vlen edhe për foljen, p.sh.:

marr, v. irreg. merr, pl: merrni, mirrni; aor: mora, muer, mori; sh. muerm, muarmë, muartim, , sh. muorë; inf. and pp: marr-un, -ur, imper: merr! mp: merrem, mirrem.

marrç, të -, pres, subj. of marr, q.v.; -a, opt. of marr

mbeç, pres. subj. of mbes; -a, opt of mbes

mbirë, inf. and pp. of mbij

Do të jepnim edhe shembuj të tjerë për kategoritë e mbetura gramatikore, por këto do të shqyrtohen në një punim të mëvonshëm.

Një e metë e këtij fjalori e për rrjedhojë e Manit si mbledhës i këtij fjalësi, është se në një fjalë, artikull ka përfshirë edhe fjalë të tjera jo me të njëjtin kuptim leksikor me fjalën kryesore. D.m.th. ai mjaftohet duke shtuar një prapashtesë dhe mendon se është krijuar një fjalë e re. Por kjo nuk është gjithmonë e vërtetë në gjuhën shqipe. Ja disa shembuj:

lecoj, fol. → lehtsoj

→ lexoj;

lef, fol. → leh

-të, → lehtë

-atar, mb.

-ero-biro, f.

-ëz, f. → lënzë

-më, f.

-mëz, f. → lënzë

legjëratë, legjëroj, → ligsi,

ligsoj, dobsoj

legjir-atë, -im, -oj

lir, fol.

-askë, f. → laraskë

-atë, f.

-ek, m. khs. lurek, lulak

kapar, m.

-â, ni, m.

-disem, vetv.

-disje, f.

-disur, mb.

-inë, f.

-itje, f. → divan

-iza, sh.

-jas, fol.

-oj, fol.

-os, fol.

-osem, -osje, vetv.

div, m.

-adhisem, vetv.

Fjalori i Manit, vendi i tij ndër fjalorët e shqipes dhe vlerësimet për të

-an, m.	-it, m.
-ane, f.	-ite, f.
-aní, f.	-nac, m.
-anhane, f.	-noj, fol.
-et, vetv. → gdhin	-nues, m. nyes
-ënac, -ënoj, → divan	-oçëm, oshëm, mb.
-initat, m. → hyjni	-ucion, -ucium, m.
Dr. Shykrane Gërmizaj ka arritur në këtë konkluzion: “Nga të dhënat e prezantuara mund të konkludohet se “Fjalori historik shqip-anglisht ka një strukturë të kombinuar, pra është njëkohësisht fjalor me artikuj dhe me çerdhe fjalësh”. ¹ P.sh.:	
kyç, m. kyç, fol.	-soj, fol.
- ar, m.	-shëm, mb.
-is, fol.	-shtë, mb.
-mbajtës, m.	-shti, f.
-nicë, f.	-shtim, m.
-os, fol.	-tinë, -tirë, f.
-tar, m.	-shtinuer, ore, mb.
lag-sinë, -sirë, f.	-shtis, fol.

Fjalorin e Manit e kam gjetur vetëm në formën e skanuar, pra nuk munda ta kem si një libër me kopertinë origjinale. Por kjo nuk më pengoi të nisja punën studimore për të deri në përfundim të tij. Çdo fjalë e këtij fjalori, me shkurtimet për kategoritë gramatikore, me shpjegimet dhe përkthimet kur ka qenë e nevojshme është shkruar fjalë pas fjale. Kam arritur në konkluzionin se në këtë fjalor gjenden afërsisht 30 000 fjalë (29 772) fjalë. Nuk mund të them që është një numër përfundimtar, sepse gabimet njerëzore janë të pranueshme. Edhe nëse ka të tilla mendoj se do jenë të papërfillshme. Ndaj mund të them se ky do të jetë dhe numri i fjalëve në këtë fjalor.

Të bie në sy që në këtë material të bollshëm dhe shumë ndjellës për ta studiuar, dallova edhe disa shprehje frazeologjike me interes për një botim të një fjalorthi me shprehje të tilla. Ja disa shembuj: *e kam damin nëpër kâmbë; dasëm bëre e nuse s'more; e qau në të gjallë; s'më merr gjumi; sa të ndëgjosh, aqë mâ i ditshëm do të bâhesh; çoj ke mollakuqe; më rektin zemra; ruej orën, (pres shansin, momemtin); s'të bie për shtat;*

¹ Sh. Gërmizaj, *Stuart Manni admirues i madh i shqipes dhe i shqiptarëve*, Prishtinë, 2004, f. 136.

të pushoi shtati; mbaj shpirtin ndër dhambë; u kam dhanë vetëhes me gjithë shpirt; ke me rrnue si faqja e bardhë; ky njeri m'u bâ ferrë; i jap – mendjes; qes për fushë; kërkoi kallëz nëpër vdorë (dëborë); me zemër nën kambë; i marrë ënduorsh e ënkanbësh; dolli me kambë të kuqe; shtie vesht në lesh; etj.

Gjithashtu sapo e merr në dorë këtë fjalor, të bie në sy mbizotërimi i sesa gegërishtes toskërishtes. Mendoj se arsyeja e këtij realiteti është se Mani është mbështetur në tekstet e vjetra shqipe (shumica prej tyre janë në dialektin gegë) dhe ndoshta mjediset që ka vizituar Man i kanë përkultur këtij dialekti. Ja disa shembuj: *moll dhe, mollartë, sodrabez, netullë, rrajpë, zâ, bâj, hâ, shalagâ, shbâj, shpâ, ni*, etj.

Mani është mbështetur në disa autorë të vjetër të shqipes, ja disa fjalë të vjela prej tyre:

Gjon Buzuku: *ënëzën, m. ënkânbehsh, haramí, f. hidrí, f. viaxë, f. (udhëtim), fámull, m. ffor, → lule*, etj.

Frang Bardhi: *arbur, m.; falkore, f.; fosë, f. (kanal, llogore); hîna, sh.; hû, ni, m.; vesk, m. khs. tërheqje, dhesk, josh; vikar, m. (ndihmës famulltar; etj.*

Pjetër Bogdani: *hîme, hîjm, it, të -; aní, ndajf. → ení, anima. njaní; bijní dhe bini, f. birnî; blegtore, f.; brrakë, f.; cehë, f. –tar, m. dhe xehë, cehe, xehe; çkreh, fol. → shkreh, dalë, ndajf. → prapë*, etj.

Materiali më i hershëm i përdorur prej tij është: Gjon Buzuk. *Author of a Litany of which only one defective copy known to survive. [Oldest Albanian work, archaic Geg, incunabulum, 1554-1555]*. Ndërsa materiali më i vonë i përdorur është: Angelo Leotti. *Dizionario Albanese-Italiano. Rome, 1937.*

Këto janë disa karakteristika të përgjithshme të Fjalorit historik shqip-anglisht, të Mani. Më të detajuara jam përpjekur t'i përfshij disertacionin e doktoratës për të cilën jam duke punuar.

GRAMATIKË
HISTORI GJUHË
GJUHËSI E ZBATUAR

